

Kunst verschijnt steeds meer als een 'normaal' sociaal systeem, een machtige instelling met specifieke disciplinaire functies, gebrandmerkt door grote machtsverschillen, gedomineerd door allerlei ongeschreven wetten.

gebaar de culturele verdeeldheid tussen de professionele sector van sociaal erkende en aanvaarde kunstenaars enerzijds, en van pure liefhebbers anderzijds. Het specifieke poli-

tieke instinct, de avant-garde kritiek op *elke* sociale, professionele identiteit, wordt gereduceerd tot een decoratief element binnen de conventionele artistieke praktijken.

4. Gedeeltelijke herziening van Adorno's diagnose van 'laat kapitalisme' en vandaar zijn theorie over kunst

In welke zin is de sociale, politieke en culturele situatie veranderd sinds 1970, toen Adorno stierf? Wat verandert de zogenaamde neoliberale constellatie precies in haar kritische maatschappijtheorie? Wordt Adorno's thesis van een 'bestuurde wereld' obsoleet door het nieuwe, postfordistische kapitalistische regime, soepel en chaotisch, zoals veel sociologen beweren? Volgens mij niet. De massale symptomen van de globalisering, privatisering and de-reglementering maken het spookbeeld van een sterke, crypto-totaleitaire machtsstructuur op het eerste gezicht inderdaad minder plausibel. Een tweede blik leert ons dat het schijnbare antidirigisme van de neoliberale revolutie, op gang gebracht in Groot-Brittannië en de Verenigde Staten, plots sterke aanwijzingen vertoont van sociale fragmentering en segmentering, van versterkte controle en reglementering door de macht van de staat en de ondernemingen. Adorno's (claustrofobische) angst voor een eenheidssysteem dat de individuen zijn *integratiekracht* oplegt, wordt vandaag

gelinkt aan de enorme macht van discriminatie en uitsluiting. In zekere zin zouden we kunnen zeggen dat het systeem zijn macht precies aan zijn instabiliteit te danken heeft, aan de permanente bedreiging van de *desintegratie*. Het belangrijkste kenmerk van sociale onvrijheid is niet zozeer dat het individuele gevoel van insluiting overweldigend is, maar eerder de permanente vrees uitgesloten te worden. Indien de Staat zich terugtrekt uit steeds meer instellingen voor wettelijke en sociale zekerheid en insluiting, dan worden de individuen voor hun inkomen, erkenning, informatie, diensten, enzovoort steeds afhankelijker van ontelbare instanties. Als Adorno kunst beschouwt als een 'maatschappelijke antithese tot de maatschappij' (gesellschaftliche Antithesis zur Gesellschaft), dan lijkt het evident dat het verlangen naar emancipatie in cultuur de vorm aanneemt van een veralgemeende 'institutionele kritiek'. Kunst verschijnt steeds meer als een 'normaal' sociaal systeem, een machtige instelling met specifieke dis-

ciplinaire functies, gebrandmerkt door grote machtsverschillen, gedomineerd door allerlei ongeschreven wetten. Blijkbaar kan kunst steeds minder worden aanzien als de geïncarneerde 'andere' naast

de bestaande maatschappij. Hoe kunnen kunstwerken dan verwijzen naar de maatschappij, of meer bepaald, naar sociale heteronomie, zonder loutere illustraties te worden van vooraf afgelijnde opinies?

5. 'Adorno's utopisch standpunt': het instinct van de kritiek (in verzet tegen het valse alternatief tussen cynisme en hypocrisie)

Adorno's kritische standpunt zoekt naar een onmogelijke positie. 'Onmogelijk' in de strikte zin van het woord, want een positie buiten de bestaande sociale orde is onmogelijk. Deze positie is utopisch in de zin dat ze deze onmogelijke positie als noodzakelijk en mogelijk vooropstelt. Adorno noemde zijn utopische standpunt of positie een 'standpunt van bevrijding'. De betekenis van dit standpunt van bevrijding is de bestaande orde te beschouwen door de ogen van iemand anders, een derde; door de ogen van iemand zonder identiteit, zonder een specifieke plaats in de symbolische, materiële, sociale, politieke en wettelijke orde van de maatschappij. Het is een blik op de bestaande orde als een absoluut valse orde. Deze blik is plots absoluut utopisch en absoluut gedisillusioneerd. In die zin staat hij lijnrecht tegenover het dominerende alternatief tussen een hypocriete en een cynische kijk op de wereld, op de anderen en op zichzelf. Adorno's utopische standpunt van bevrijding zoekt naar een radicaal vreemd

standpunt, radicaal vervreemd van de bestaande orde. Het is het standpunt van een radicale de-normalisering of de-realisatie van de sociale totaliteit en haar onderdelen, met inbegrip van de professionele systemen van culturele productie ('kunst', 'filosofie', 'sociologie' enzovoort). Met andere woorden, Adorno probeert een standpunt uit te vinden dat in staat is weerstand te bieden aan zijn eigen relocatie op een exacte plaats in de sociale orde. Dit is Adorno's utopie van de niet-identiteit, en ze vormt het middelpunt van zijn gedachte. Deze utopie is onmogelijk, pathetisch. Ze is tegen geen enkele sociologische analyse opgewassen. Hoe is het dan überhaupt mogelijk aan die utopische positie vast te houden? Ik denk dat het heel belangrijk is te volharden in deze utopische, niet-realistische visie in Adorno's denken. Het is wat hem onderscheidt van enig ander links model dat ik ken, wat hem onderscheidt van alle vooruitstrevende theoretische modellen van het hedendaagse denken.